

Vid kvarndammen i Norrtälje

RAÄ Norrtälje 42:1, Uttern 1, Norrtälje socken och kommun, Uppland

Tomas Ekman

ARKEOLOGGRUPPEN AB RAPPORT 2015:53

ARKEOLOGISK FÖRUNDERÖKNING, SCHAKTÖVERVAKNING

Vid kvarndammen i Norrtälje

RAÄ Norrtälje 42:1, Uttern 1, Norrtälje socken och kommun, Uppland

Tomas Ekman

Lst dnr 4311-41927-2014

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB
Drottninggatan 11, 702 10 Örebro
Telefon 019-609 04 10

www.arkeologgruppen.se
arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

© 2016 Arkeologgruppen AB

Arkeologgruppen rapport 2015:53

Författare Tomas Ekman

Grafisk form Nina Balknäs@Högtorps Diverse

Omslagsfoto Framtiden tar form i Norrtälje. Bilden tagen från badhusgrunden,
mot nybygget i nästa kvarter. Foto av Arkeologgruppen AB.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Dnr R50223371_150001

Innehållsförteckning

Sammanfattning	5
Bakgrund och kulturmiljö	5
Syfte	6
Metod och genomförande.....	7
Resultat	12
Referenser	13
Tekniska och administrativa uppgifter.....	14

Figur 1. Översiktskarta över trakten kring Norrtälje. Skala 1:250 000.

Sammanfattning

Arkeologgruppen har genomfört en schaktövervakning inom fastigheten Uttern 1 inom Norrtälje stad och kommun. Fastigheten rymde Norrtälje badhus som revs inför planerad bostadsbebyggelse. Övervakningen gällde främst en cirka 300 kvadratmeter stor yta mellan badhuset och Trädgårdsgatan.

Där framkom delar av en stenskonung som tillhört en äldre kvarndamm. Dammen anlades kring år 1700 för gevärsfaktoriets behov och var i varierande omfattning i drift till slutet av 1800-talet.

Bakgrund och kulturmiljö

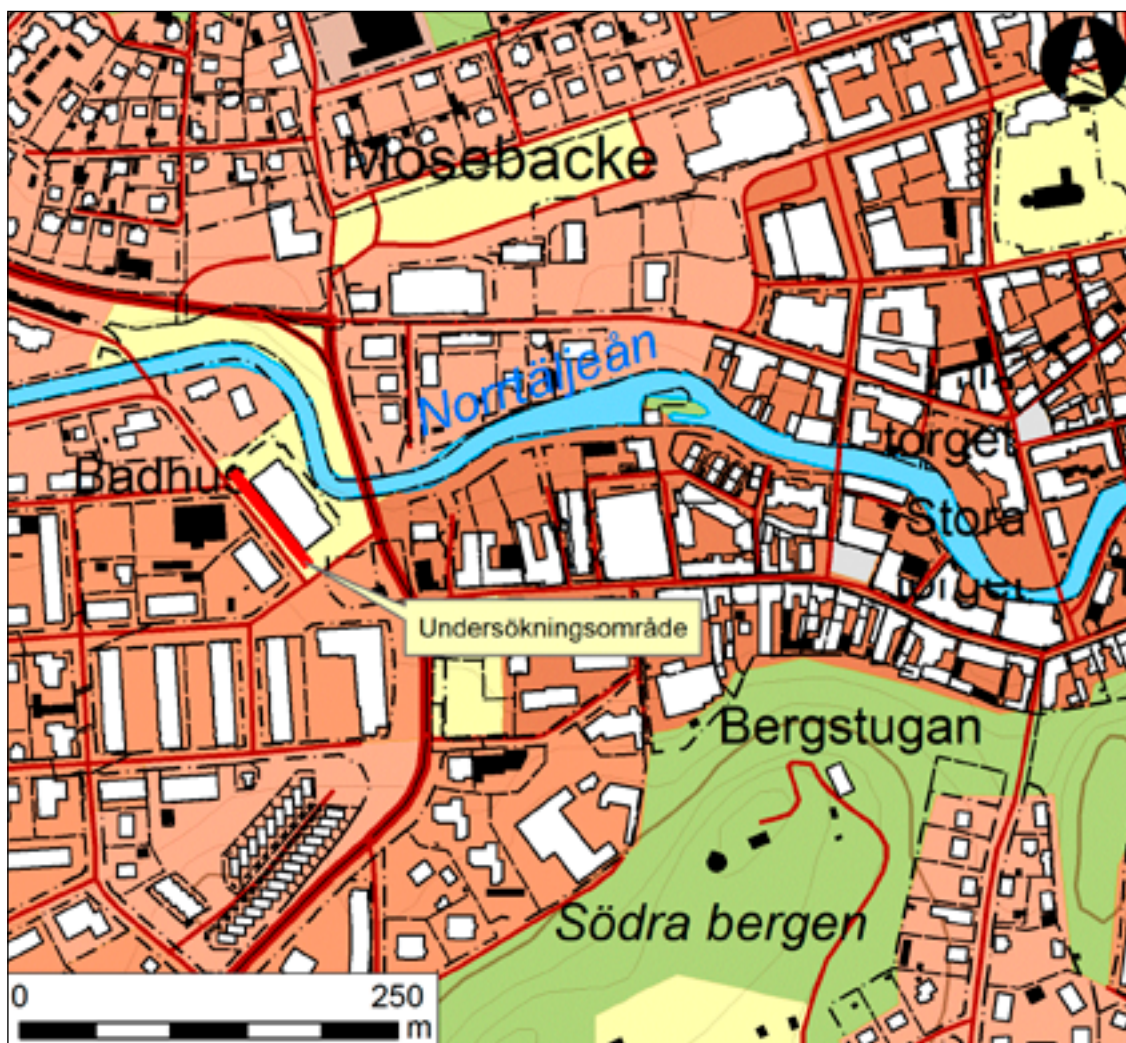
Med anledning av planerad nybyggnation utförde Arkeologgruppen en schaktövervakning inom fastigheten Uttern 1 i Norrtälje. Uppdraget utfördes vid flera tillfällen under sommaren 2015 och ansvarig arkeolog var Tomas Ekman. Länsstyrelsen i Stockholms län beslutade den 29 januari 2015 i ärendet. Uppdragsgivare var JM AB.

Norrtälje fick stadsprivilegier år 1622 men platsens äldre historia är ännu mycket ofullständigt känd. Namnet Tälje är belagt 1296, då som en by. Byn tycks senare under medeltiden ha utvecklats till en marknadsplats med viss lokal betydelse. Läget vid en lång och smal vik av Ålands hav kan ses som gynnsamt, med vidare förbindelser via Norrtäljeån till sjön Lommaren och vidare västerut.

Tidigare arkeologiska undersökningar har inte kunnat lokalisera några medeltida lämningar, trots att ett tiotal mindre undersökningar genomförts inom stadsområdet sedan 1980-talet (Olausson 2012:60).

Som många andra städer längs östkusten drabbades Norrtälje av de så kallade Rysshärjningarna år 1719, då i princip hela staden brann ned. Endast två byggnader ska ha klarat sig från lågorna, prästgården och gevärsfaktoriets borrhvarn som var uppbyggd i Norrtäljeåns fåra (uppgift i Yttrande från Stockholms Läns Museum 2009-02-16). Prästgården är närmaste granne nordväst om den nu aktuella fastigheten och borrhvarnen låg ungefär där Stockholmsvägen nu korsar Norrtäljeån, omedelbart öster om badhuset. Exploateringsområdet återfinns med andra ord inom den enda del av Norrtälje som inte brann år 1719.

Inom fastigheten Uttern 1 byggdes Norrtälje badhus som invigdes 1958. Där fanns tidigare bland annat ett orangeri intill en större kvarndamm, som ursprungligen anlagts under 1600-talet för gevärsfaktoriets behov (Lijsing 1947).

Figur 2. Karta över undersökningsområdets belägenhet inom staden. Skala 1:5 000.

Syfte

Länsstyrelsen beslutade om schaktningsövervakning då den planerade exploateringen sker inom fornlämningen Norrtälje 42:1, som utgörs av Norrtälje stadslager, lika med stadens utbredning som den kan bedömas utifrån 1600-talets kartmaterial. Äldre kulturlager och lämningar av bebyggelse kunde påträffas. I förekommande fall skulle dessa dokumenteras och tas bort om de var av mindre komplexitet, annars skulle Länsstyrelsen konsulteras för beslut om vidare hantering.

Figur 3. Badhuset under rivning. Foto från norr av Arkeologgruppen.

Metod och genomförande

Rivningen av badhuset startade i maj 2015. Större markingrepp utanför byggnaden skedde främst på entrésidan, mot Trädgårdsgatan. Där fanns en cirka 7 meter bred remsa, med gräs och plattor i ytskiktet. Här gjordes först en spontning mot gatan. Vid spontningen stötte man på ett förmodat stenhinder längs en cirka 14 meter lång sträcka. Ett schakt togs då upp med grävmaskin för att klarlägga markförhållandena.

Schaktet började cirka 6 meter från badhusets sydöstra hörn och fortsatte cirka 14 meter där spontningen återupptogs. Omedelbart öster om spontningen, och längs samma sträcka, hade redan grävts för nya kablar, dock bara till underkant av bärlager.

Under asfalt, bärlager och fyllnadsmassor påträffades, på cirka 1,8 meters djup, en svagt böjd rad av huggen sten, 0,5–0,7 meter stora.

En typisk bild av västra schaktväggen såg ut så här:

asfalt 0,1 meter

bärlager 0,3 meter

sand 0,3 meter

fjärrvärmerör 0,1 meter

sand/grusfyllning 0,7 meter

äldre asfalt (oljegrus?) 0,3 meter

huggen sten 0,5–0,7 meter, därefter lera.

I fyllnadsmassorna fanns inslag av maskinslaget tegel och fabriks-tillverkat buteljglas.

Figur 4. Första schaktningen i sydöstra hörnet. Foto av Arkeologgruppen.

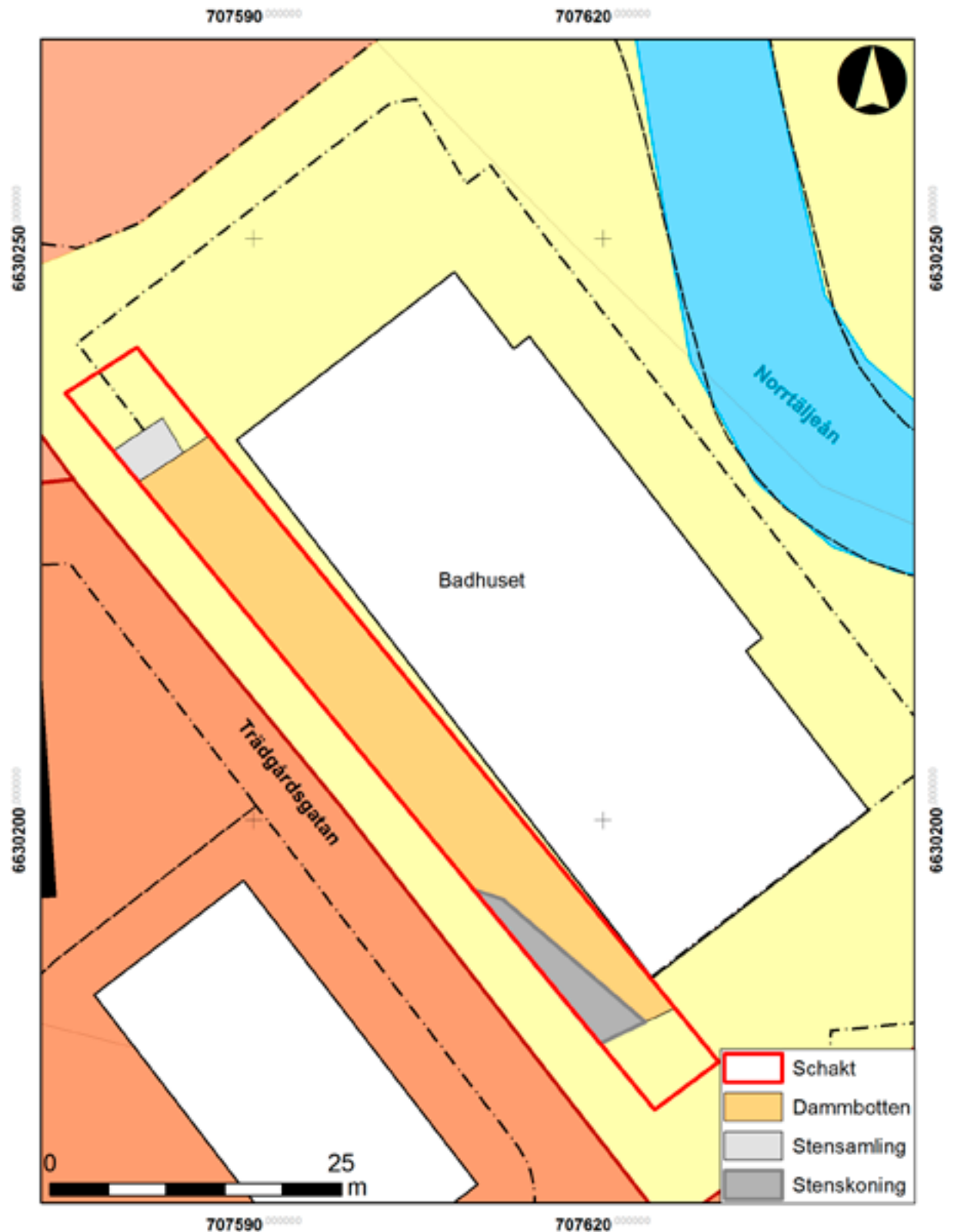
Figur 5. Exempel på skoningssten, upplyft på schaktkanten. Foto av Arkeologgruppen.

I den norra delen framkom en äldre elkabel djupt ned, under sand- och grusfyllning. Kabeln korsade schaktet från Trädgårdsgatan och det äldre kabelschaktet hade grävts igenom stensiktet. Detta schakt hade sedan återfyllts med det uppgrävda materialet vilket gjorde att stenar och grus här fortsatte ned till cirka 3,5 meters djup. Det äldre kabelschaktet syntes först cirka 6 meter från den norra änden på det aktuella schaktet och fortsatte fram till strax innan änden, där sponten började igen. Där märktes det att stenraden svängde något mot väster, sannolikt var det skälet till att spontningen där kunde återupptas.

En slutsats av detta är att elkabeln måste vara äldre än det tjocka sand- och gruslagret som troligen tillkom vid badhusbygget.

Vid nästa besök utfördes schaktning inom samma område, mellan badhuset och Trädgårdsgatan. Schaktning gjordes ned till ett djup av cirka 0,9 meter. Det visade sig snart att här enbart fanns påförda massor, sannolikt från badhusbygget. Lagerbilden för den övre delen var med andra ord densamma som vid spontningen intill.

På grund av ändringar i byggplanen skedde i början av augusti ytterligare schaktning inom samma område. Av stabiliseringsskäl för den nya bebyggelsen skulle hela ytan schaktas ned till bottennivå för grunden till badhuset. Denna yta var cirka 550 kvadratmeter stor och inkluderade den ovan beskrivna ytan, som då påbörjades vid ett djup av 0,9 meter. Det totala djupet vid denna schaktning var cirka 3,7 meter.

Figur 6. Schaktplan. Skala 1:500.

*Figur 7. Det grå skiktet i botten utgör spår av kvarndammen.
Foto av Arkeologgruppen.*

Från byggnadens grund och cirka 4 meter ut mot gatan fanns ett utfyllnadslager av sand och grus med stort inslag av tegel och annat byggsrot. Utanför detta fanns ett cirka 2 meter djupt sand- och gruslager, följt av kletig, grå lera.

Efter cirka 20 meters schaktning, räknat från sydöst, upphörde sand- och grusfyllningen intill grunden. Där vidtog lera av samma typ som beskrevs ovan. Följaktligen bestod fyllningen i detta parti helt av grå lera. Detta gällde naturligtvis den undre delen. I de övre två metrarna

Figur 8. Utdrag ur 1709 års karta med det aktuella schaktet markerat i kanten av kvarndammen.

Figur 9. Utdrag ur 1857 års karta med det aktuella schaktet markerat.

bestod fyllningen fortfarande av sand,grus och byggs-krot. I schaktets sydvästra ände vidtog sedan blålera. Där fanns även en del större stenblock utan synbar ordning. Sannolikt utgjorde dessa resterna av en stenskonning av samma typ som beskrevs ovan.

Resultat

Utifrån äldre kartmaterial kan slutsatsen dras att vi stötte på rester av den kvarndamm som anlades för att säkerställa vattenbehovet för en borrhvarn som tillhörde gevärsfaktoret. En borrhvarn hade en specialfunktion för att borra pipor till gevär, karbiner och pistoler.

Dammens anläggning går att tidfästa relativt väl. Den finns inte med på två stadskartor från 1687 respektive 1690. På 1687 års karta finns dock borrhvarnen markerad, men utan någon tillhörande damm. Kartbilden har förändrats rejält på den avmätningsskarta som upprättades 1709. Då sträcker sig en omfattande damm längs Norrtäljeåns södra strand. Borrhvarnen kallas på kartan "*Nya Borverket*" och sannolikt har hela anläggningen fått en genomgripande ombyggnad mellan 1690 och 1709.

Utvecklingen går sedan att följa via några senare kartgenerationer. En karta daterad cirka 1800 återger en damm i ungefär samma utsträckning som 1709, medan 1857 års stadskarta visar en avsevärt krympt damm. Det gamla dammområdet återges med en grå skuggning som kan tolkas som att marken ännu är sank och inte återställd.

Enligt en historik över staden (Lijssing 1947) avvecklades gevärsfaktoret under 1840-talet. Då omvandlades borrhvarnen till mjölkvarn och kallades därefter Övre Kvarnen. Där maldes dock bara i cirka 40 år eftersom kvarnen med sitt fall togs bort på 1880-talet, när Lommaren sänktes med mer än en meter. Enligt samma källa (1947:18) låg under 1870-talet bergsnotarie Lindquisters orangeri, "*vid den stora dammen ovanför den nu rivna Övre kvarnen.*"

På platsen byggdes kring mitten av 1950-talet stadens badhus vilket krävde en hel del schaktnings- och utfyllnadsarbeten. Av kvarndammen återstod därefter en del av stenskoningen i läge medan delar av densamma återfanns som återfyllning i schakten. Den grå kletiga leran indikerade dammens botten. Sannolikt ligger delar av stenskoningen kvar under Trädgårdsgatan.

Referenser

Tryckta källor

- Lijsing, P. M. 1947. *"Norrtälje stad. En historik och beskrivning med karta."*
Utgiven av Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförening
till stadens 325-årsdag den 29 mars 1947.
- Olausson, M. 2012. *Arkeologiskt program för Stockholms län.*
Länsstyrelsen i Stockholms län. Rapport 2012:2.

Kartor och arkivmaterial

- Yttrande från Stockholms Läns Museum
2009-02-16, Dnr 2009:022.

LANTMÄTERISTYRELSENS ARKIV

- A 69 - 1:3 Norrtälje stad. Ägomätning. 1709.
Lj - 128 Norrtälje stad. Stadskarta. 1857.

Tekniska och administrativa uppgifter

Landskap	Uppland
Län	Stockholm
Kommun	Norrtälje
Socken	Norrtälje
Fastighet	Uttern 1
Fornlämningsnummer	42:1

Projektledning	Tomas Ekman
Personal	Tomas Ekman

Undersökningstid	2015-06-03, 2015-06-24, 2015-08-06 till 2015-08-10
Exploateringsyta	315 m ²
Undersökt yta	Cirka 200 m ²
Koordinatsystem	SWEREF 99 TM
Höjdsystem	RH 2000

Länsstyrelsens diarienummer
4311-41927-2014

Arkeologgruppens projektnummer
2015_03

Arkiv

Arkivmaterial förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Digitalt arkiv

Digitala data förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Fynd

Inga fynd omhändertogs.

